

Sevda Nəsib qızı Məmmədova
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN DİDAKTİK VƏ PSIXOLOJİ ƏSASLARINA DAİR

Sevda Насиб қызы Мамедова
преподаватель Гянджинского Государственного Университета

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ВЫСШИХ ШКОЛАХ

Sevda Nasib Memedova
teacher of Ganja State University

DIDACTIC AND PSYCHOLOGICAL BASES OF ORGANIZATION OF STUDENTS' INDIVIDUAL WORKS IN TEACHING AZERBAIJAN HISTORY

Xülasə. Məqalədə ali təhsilin bakalavriat pilləsində tələbələrə müstəqil işlərinin təşkilində didaktik və psixoloji amillərin nəzərə alınması məsələləri sərbəst edilmişdir. Məqalədə ali məktəblərdə müstəqil işlərin səmərəli təşkilinin kadr hazırlığında müstəsna əhəmiyyəti faktlarla əsaslandırılmışdır. Belə ki, Vətən tarixinin tədrisində tələbələrə müstəqil işlərinin psixoloji və didaktik əsasları müəyyənləşdirilərək ümumiləşdirilib.

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, didaktik əsas, psixoloji əsas, tələbə, müstəqil işlər, tələmin keyfiyyəti

Резюме. В статье комментируются вопросы учета дидактических и психологических факторов в организации самостоятельных работ студентов. На основе фактов были обоснованы исключительная важность в подготовке кадров эффективной организации самостоятельных работ в Высших школах. Также были обобщены психологические и дидактические основы самостоятельных работ студентов при обучении родной истории.

Ключевые слова: история Азербайджана, дидактические основы, психологические основы, студент, самостоятельные работы, качество обучения

Summary. The article also explains that didactic and psychological factors should be taken into account in organization of students' individual works in bachelor's degree of higher education. In the article, particular importance of individual works in human resource training has been explained by the facts. Thus, psychological and didactic bases of students' individual works in teaching Motherland history has been identified and summarized.

Key words: history of Azerbaijan, didactic basics, psychological foundations, student, independent work, training quality

Müxtəlif yaş dövrlərini keçirən insan övladı yaşa olduqca müxtəlif xarakterli ehtiyacları özünə lazım olanları əldə etmək üçün onu müstəqilliyə təhrik edir. Beləliklə, uşaq təhsilində yemək, geyinmək istəyir. Həyatımızın mənası qanunauyğunluğa təqdim etməyə uşağa böyüklər kimi hərəkət etməyi öyrədir. Bu dövrdə uşaqlarda müstəqilliyin ilk qütbləmləri görünməyə baş-

layır. Təbiət və cəmiyyətdəki hadisə və proseslərə fəal münasibət bəsləyən uşaqlar qısa zaman kəsiyində çox şey öyrənirlər. Müşahidələrimizdən aydın görünür ki, müstəqilliyin psixoloji əsaslarının bir komponenti də heyrətə, həyəcanla, gözəl görünən hər şeyin mahiyyətini mənimsəməyə meyil və maraqa, uşaqların həyatı fəalliyinə axtarmaq lazımdır. Deməli, nəticə

olaraq deyə bilərik ki, müstəqilliyin əsas göstəricisi fəallıqdır. İdraki fəallıq, zehni fəallıq olmadan müstəqilliyi təmini çətindir. Uşaqlarda hələ erkən yaşlarda müstəqilliyin müəyyən komponentləri mərhələ-mərhələ yarıdılmalıdır. Məhz belə olduqda ali məktəbə daxil olan gənclərə onlar üçün yad olan seminar məşğələlərinə müstəqil olaraq hazırlaşmaq çətin olmur. Əks təqdirdə bu prosesi tələbələr çox çətinliklə adlayırlar.

Tələbələrə müstəqil işlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsində mühüm məsələlərdən biri təlim-tərbiyə işinin təşkilində psixoloji amillərin nəzərə alınmasıdır. Tələbələrə müstəqil işləri yerinə yetirməyə hazırlıqda iradənin xüsusi rolu var. Aydın məsələdir ki, tələbə şəxsiyyətinin əqidəsini də müəyyən edən məhz iradədir. Bu baxımdan dahi rus müəffəkiri V.Q. Belinski yazırdı ki, düha iradə deməkdir. İradə olmadan çətinliklərə qalib gəlmək olmaz.

Müəllimin pedaqoji ustalıqını müəyyən edən amillərdən biri də tələbələrdə elmi bilik və təlim bacarıqlarına yiyələnməyin vacibliyidir. Usta ali məktəb müəllimi tələbələrini zehni və praktik-əmali xarakterli müstəqil işlərə hazırlayarkən əhəmiyyətli nəzərə alınmalıdır:

- 1) Tələbələrdə fikri və əməli fəallıq yaratmalıdır;
- 2) Ehtiyac və tələbatların təmin edilməsi üçün çox böyük həvəs və şövqlə həmin ehtiyac və tələbatların ödənilməsinə təmin etməlidir;
- 3) Təlim çətinliklərinin aradan qaldırılması üçün təşəbbüskarlıq və cəldlik nümayiş etdirməək qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına nail olmalıdır;
- 4) Tələbələrdə təlim prosesində təlimin məzmununa aid hadisə və proseslərin mahiyyətini dərk etməyə və onu mənimsəməyə həvəs və maraq yaratmalıdır.

Psixoloji müşahidələr aşağıdakı amillərin müəyyənləşdirilməsi ilə başa çatdı: 1) ali təhsilin bakalavriat pilləsini müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaq; 2) tələbələrə öz qismi ali təhsilin magistratura pilləsində qəbul olmaq arzusunda olmalarını bildirirdilər; 3) müstəqil əmək həyatına hazırlıq; 4) orduya xidmət; 5) karyera pillələrinə can atmaq; 6) ailə həyatı qurmaq və s. Tanınmış psixoloq İ.S. Korunun təbirincə desək, sadələnən hadisələr sırasından ən önəmli insanın əmək fəalliyətinə bəslənməsidir. Ali məktəb tələbələrində həyata hazırlanmasında professor və

müəllim heyəti tərəfindən verilən (müstəqil iş məqsədi ilə) tapşırıqların layiqli şəkildə yerinə yetirilməsi, ali təhsil müəssisəsinin ictimai həyatında fəal iştirak etməsi tələbələrə həyata hazırlanmasında motiv yaradır.

Sual olunur: Ali məktəb tələbələrində Azərbaycan tarixinin tələminə münasibəti necədir? Tələbələrə təlim fəalliyətində psixoloji xarakteristikasının səviyyəsi necədir?

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləri seçdikləri ixtisas fənlərini öyrənməsinə xüsusişləşdirdikləri halda, ali məktəb tələbələri tədris olunan bütün fənlərə eyni münasibət bəsləyirlər. Bununla da təlimə münasibət köklü surətdə dəyişir. Bilik və bacarığa tələbat ali məktəb tələbəsinin ən səciyyəvi cəhətidir.

Ali məktəb tələbələrini idraki maraqları geniş, dəyişməz və praktik xarakter daşıyır. Tələbələrə maraqlarının genişliyi onların fəlsəfi-etik problemlərə – maraqlarını artırır.

Tələbələrdə qavrayışın xüsusiyyətləri genişliyi ilə fərqlənir. Onlara seçicilik, monallıq, müşahidə, ixtiyari diqqət, cisim və hadisələrə sistemləşdirmə bacarığı formalaşır. Diqqətin bir neçə işi arasında bölüşdürmə, hər bir müstəqil işi yerinə yetirərək diqqətli olmaq hissi formalaşır.

Tələbələrdə ixtiyari hafizə çoxaldıqca, qeyri-ixtiyari hafizənin çəkisi azalır. Müstəqil işlərin yerinə yetirilməsində anlaşıq, dərk etmənin, analiz, sintezin həcmi çoxalır və genişlənir. Tələbələr plan, sxem tərtib etmək, konsept hazırlamaq, seminar hazırlamaq, müəhazirədən əsas fikirləri çıxarmaq və s. hafizələrinin hesabına sahib olurlar.

Tələbələrdə təfəkkürün inkişafına motiv yaradan amillərdən biri də onların müxtəlif fənlərin öyrənilməsi prosesində həmin fənlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirilməsidir. Bu baxımdan tanınmış Azərbaycan psixoloqu Ə.S. Bayramov qeyd edir ki, tələbələr öyrəndikləri fənlərin müxtəlif cəhətlərini bir-biri ilə əlaqələndirdiyi prosesdə onlarda biliklər müəyyən sistem halına düşür, faktlar, tarixlər, anlayışlar, təsvirlər, məfhumlar tələbələr tərəfindən daha dərinə başa düşülür.

Respublikamızın tanınmış psixoloqları tələbələrə müstəqil işlərinin təşkilində prosesində təfəkkürün inkişafı məsələlərini aydınlıq gətirərək yazırlar: "Təfəkkürün inkişafında tələbələr arasında nəzərə qarpan fərdi fərqlər təlim pro-

sində onların bu və ya digər fəndən müvəffəqiyyətinə da xeyli təsir göstərir. Lakin bu bəzən təlim-təربiyənin düzgün təşkil edilməsindən də irəli gələ bilər" (1, s. 93).

Tələblərin müstəqil işlərinin psixoloji əsaslarının öyrənilməsi üçün şəxsiyyətin psixoloji xarakteristikası, şəxsiyyətərarası münasibətlərin psixologiyası, şəxsiyyətin fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası, diqqət, nitq və ünsiyyət məsələlərinə aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır. Tələblərin müstəqil işlərinin təşkili şəxsiyyətin idrak proseslərinin inkişafından asılıdır. Əlbəttə, burada duyğular, qavrayış, hafizə, təfəkkür və təxəyyülin inkişafından yan keçə bilmərik.

Məlum olduğu kimi, ətraf aləmin zənginliklərini duyğularımız vasitəsi ilə əldə edirik. Hiss üzvlərinin köməyi ilə insan orqanizmi xarici və daxili mühitin vəziyyəti haqqında duyğular şəklində müxtəlif məlumatlar əldə edir. Bu baxımdan prof. A.V.Petrovski yazır: "Duyğular maddi qiçqləndiricilərin müvafiq reseptorlara bilavasitə təsiri nəticəsində maddi aləmin cisim və hadisələrinin ayrı-ayrı xassələrinin, eləcə də orqanizmin daxili vəziyyətinin əks olunmasından ibarət ən sadə psixi prosesdir" (2 s. 241).

Müstəqil işlərin təşkilində hafizənin rolu da kifayət qədərdir. Psixoloji ədəbiyyatda hafizəyə belə tərif verilir: "Fərdin öz təcrübəsini yadda saxlamasına, hifz etməsinə və sonradan yadda salmasına hafizə deyilir. Hafizənin əyani-əbrazlı, sözlü-müccərrəd və aralıq hafizə formaları var".

Məlum olduğu kimi, tələblərin müstəqil işləri nəticə etibarilə iki ən önəmli psixi prosesdir. Belə ki, təfəkkür – yeni, mühüm əlamət, xassə qanunauyğunluqlarının axtarılmasına və kəşf edilməsinə yönəldilmiş, sosial cəhətdən şərtlənmiş, nitq ilə ayrılmasa sürətdə bağlı psixi prosesdir, gerçəkliyin təhlil və tərkibi gedişində onun vasitəsi və ümumiləşmiş inkişaf prosesidir.

Tələblərin müstəqil işlərinin səmərəli təşkili təxəyyülin vəsiyyəti ilə sona yetir. Təxəyyütlə yarıdici fəaliyyətin zəruri elementidir.

I.S. Kon "Yuxarı sinif şagirdlərinin psixologiyası" (3) kitabında yeniyetmələrdə duyğuların fərdi formalaşması, şəxsiyyət kimi inkişafı, onların ictimai fəallıqlarının yüksəldilməsi, emosional və estetik zövqlərinin inkişafı məsələlərinə aydınlıq gətirir.

Prof. Ə.Ə. Əlizadənin "Yeni pedaqoji təfəkkür" adlı kitabı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Professor təhsildəki yeni pedaqoji-psixoloji təfəkkürün təfərrüatlarını şərh edərək yazır: "Bir cəhət şəksizdir: ənənəvi didaktik sistem inkarları öz-özünə tükənib və bu sistem elmi-texniki oraqoji dövrünün böyük tələbləri ilə səsəlmir. Onun alternativ kimi müasir təhsil konsepsiyası və ya yeni pedaqoji təfəkkür adlanan önəmli pedaqoji sistem formalaşır. Yeni pedaqoji təfəkkür qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsində məktəb həyatına sürətlə nüfuz edir. Bu sistem iki əsrin, XX və XXI yüzilliklərin qovşağında psixopedaqoji fikrin əzəmətli təntənəsi sayılır. Müasir təhsilin bu günlük uğurları və işıqlı sabahı ancaq (və ancaq) yeni pedaqoji təfəkkürün nailiyyətləri ilə şərtlənir və şərtlənəcəkdir" (4).

Inkişafın psixologiyası və pedaqogikası məsələlərinə aydınlıq gətirən Ə.Ə.Əlizadə yazır ki, insanın yaş artdıqca psixi funksiyaları (qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, iradə, hissələr və s.) getərxon və kumulyativ, diferensiasiya və inteqrasiya ölçüləri ilə inkişaf edir, şəxsiyyətin formalaşması ilə psixi həyat yeni məziyyətlər kəşb edir.

A.A. Məmmədovun "Təlimin psixoloji əsasları" (5, s. 3) adlı kitabı təlimin psixoloji mahiyyətinə aydınlıq gətirir. Əsərdə təlim psixologiyasının bir sıra mühüm məsələlərindən təlimin psixoloji mahiyyəti, təlimlə psixi inkişaf arasında əlaqə, təlim prosesinin optimallaşdırılması yolları, texniki vasitələrin təlim prosesinə təbiiqinin psixoloji əsasları şərh edilib. Müəllim şəxsiyyətinin səciyyəvi cəhətləri izah edilib. Eləcə də psixologiya və pedaqogika elmlərinin əlaqəsindən və onların müasir nailiyyətlərindən bəhs olunur. Əsərin məzmununun zənginliyindən ali məktəb və ümumtəhsil məktəbi müəllimləri, elmi işçilər, doktorantlar və magistrantlar faydalanırlar.

Təlim psixologiyasına görə, öyrənmə prosesində subyektin təlim fəaliyyətinə şürlu münasibət səviyyəsinə görə iki növə ayrılır: qeyri-ixtiyari və ixtiyari öyrənmə.

Öyrənmədə qeyri-ixtiyari öyrənmə tələbə öz yoldaşları ilə qəzet, jurnal, kitab oxuduqda, televizora baxdıqda, dram əsərlərinə tamaşa etdikdə, təbiətin seyrinə çıxdıqda, müxtəlif gəzintilərdə qeyri-ixtiyari olaraq müxtəlif informasiyaları mənimsəyir, müxtəlif bacarıq və vərdişlər

ə yiyələnir. Amma burada həmin tələbə qarşısına öyrənmə tələbini qoymur.

Ixtiyari öyrənmə məqsəduyğun, planlı, müntəzəkli olur. Tələbələr əsas bilik və bacarıqlarını həmin ixtiyari öyrənmədə əldə edirlər. Hazırkı dövrdə ali məktəblərdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Ali məktəblərdə təcrübəli tarix müəllimləri seminar məşğələlərdə motivasiyaları yaradılmasından istifadə etməklə məşğələdə öyrəniləcək mövzunun aktuallığını, onun zəruri və səciyyəvi cəhətlərini müxtəlif vasitələrlə tələbələrə çatdırırlar. Sözlərdən, sxemlərdən, şəkillərdən və digər simvollarından istifadə edirlər. Motivasiyanın yaradılması onların məqsədə çatmağa təhrik edir. Biliyü maraqa, özünün intellektual və mədəni səviyyəsini yüksəltməyə istəyi, bacarıqlarına yiyələnmək, müstəqil iş kimi verilmiş tapşırıqları yerinə yetirməyə həvəs və s. daxili motivlərdəndir. Psixoloji ədəbiyyatlarda bu qəbildən olan motivlərə təlim situasiyaları deyilir. Bunlar məqsəduyğun cəlbədici situasiyalar adlanır. Cəlbədici situasiyalar tələblərin müstəqil işlərində psixoloji motiv, psixoloji əsas rolunu oynayar.

Müşahidələr göstərir ki, tələbələrə fəallıqdan hər hansı cisim, hadisə və situasiya fəaliyyətinin motivi rolunda çıxır edir. Psixoloq fəaliyyətin belə mənbələrini üç kateqoriyaya bölürlər:

- 1) Tələblərin müstəqil işlərinin təşkilində rolu olan daxili mənbələr – insan tələbatının strukturu ilə əlaqədardır. Daxili mənbələr anadangəlmə – bioloji və həyatda qazanılma – sosial səciyyə daşıyır. Qida birinci, informasiya isə ikinci fəaliyyət mənbəyi növünə misal ola bilər;
- 2) Xarici mənbələr insan fəaliyyətinin ictimai şərtləri ilə bağlıdır. Bunlar aşağıdakılardır: a) fərdin fəaliyyətində fərdi vərdəti tələblər; b) fərdin formalaşmasına imkan yaradan şərait; c) fərdin inkişaf göstəriciləri; ç) onların səciyyəvi rolu;
- 3) Şəxsi mənbələr – şəxsiyyətin maraqları, dünyagörüşü və s. ilə əlaqədardır.

Azərbaycan tarixi üzrə seminar və müəhazirələrdə və təlimin digər təşkilat formalarından müstəqil işlər təşkil edilərkən tələblər aşağıda sadalanan funksiyaları yerinə yetirməlidirlər:

- 1) verilən informasiyaları qavramalı və mənimsəməli;
- 2) informasiyalardan müstəqil istifadə etməli;
- 3) yeni təlim axtarılarına, informasiyalara yiyələnmə və onlardan istifadə etməyə kənarından təhrik olunma.

Sadələdığımız üç funksiyaya əsasən tələbdə üç növ təlim fəaliyyətinin müşahidə etmək olar:

Birinci halda təlim materialı tələbələrə hazır formada verilirək dirləmə ilə mənimsənilir ki, bu da yaddaxlamaya əsaslanır;

İkinci halda tələbələr onlara verilən müxtəlif xarakterli müstəqil işlərin nəticəsində işləyərkən öyrənirlər. Burada müxtəlif mənbələrdən informasiyanı axtarılması, öyrənilmiş və mənimsənilmiş biliklərin ümumiləşdirilməsi, analiz və sintez bir sözlə öyrənmənin əsasını təşkil edir.

Üçüncü hal – idrak fəaliyyətdə əsaslanan təlimdir. Bu istiqamətdə tələblərin müstəqil işlərinin zehni fəaliyyətə əlaqədar olan növünün təbii prosesində istifadə olunur.

Azərbaycan tarixinin tədrisində tələblərin müstəqil işlərinin səmərəliliyini təmin etmək üçün mənimsənilən daxili və xarici faktorlardan istifadə ediləməlidir. Mənimsənilən daxili psixi faktorları duyğu və qavrayışlardır. Duyğu və qavrayış müstəqil işlər təşkil edilərkən mənimsənilən ilk mərhələdə xarici aləmin cisim və hadisələrinin ayrı-ayrı xassələrinin düzgün müəyyənələndirilməsi, daha sonra isə müəyyən cismə və hadisəyə xas olan xüsusiyyətlərin bir tam halında bəyində inkişadır.

Tələblərin müstəqil işləri təşkil edilərkən digər bir psixoloji əsas seminar və müəhazirələrdə müəllimin pedaqoji ustalıq əsasında yerinə yetiriləcək tapşırıq və təmrirlərin icrasına tələblərin diqqətini cəlb edilməlidir. Yeni tələblərə təsir edən informasiya axını içərisindən öyrənilməsi nəzərdə tutulan bilik və informasiyaları müəyyənələndirmək, lazım olanları seçmək diqqətin birbaşa iştirakı olmadan mümkün deyil. Bu baxımdan tanınmış psixopedaqog yazmışdır: "Diqqət, şüurumuzun ələ bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir" (6, s. 183).

Araşdırılmalar göstərir ki, tələblərin müstəqil işləri yerinə yetirmək baxımından təlim psixologiyasının tələblərinin nəzərə alınması xüsusi didaktik əhəmiyyət kəşb edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bütün psixi proseslərin əhəngdar fəaliyyət göstərməsi;
2. Tələblərin müstəqil işlərinə yerinə yetirməsinə düzgün istiqamətləndirilməsi;

3. Tələbələrin qarşılına çıxacaq təlim maneələrini aradan qaldırma imkanlarına malik olmaları.

Digər psixoloji amillər: tələbələrə verilən müstəqil işlərin zəngin məzmununa malik olması; kifayət qədər mürəkkəb olması; maraqlı, düşündürücü və emosional olmasıdır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ali təhsilin bakalavriat pilləsində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili prosesində didaktikanın və təlim psixologiyasının tələblərinin nəzərə alınması təlimin keyfiyyətini

yüksəldir. Eləcə də, müəllim-tələbə münasibətlərinin nizama salınmasında motiv rolunu oynayır.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinin didaktik və psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək öz aktuallığına görə diqqətçəkəndir.

Problemin yeniliyi. Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinin didaktik və psixoloji əsasları aydınlaşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorant və dissertantlara öz tədqiqatlarında kömək göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Quliyev E.M., Əzimov Q.E. Əlizadə Ə.Ə. Yaş psixologiyası: Pedaqoji institut tələbələri üçün tədris vəsaiti. Bakı: APL-nin nəşri, 1978.
2. Petrovski A.V. Ümumi psixologiya. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslük. Bakı: Maarif, 1982.
3. Кон. И.С. Психология старшеклассников. М.: Просвещение, 1980.
4. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər. Bakı: Adiloğlu, 2001.
5. Məmmədov A.A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı: Maarif, 1993.
6. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1953.

E-mail: sevda.m.@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov

Redaksiyaya daxil olub: 28.11.2018